

Saborni hram Preobraženja Gospodnjeg i baština Srpske pravoslavne crkvene općine Zagreb

DRAGAN DAMJANOVIĆ

Zagreb: Srpska pravoslavna crkva u Hrvatskoj, Eparhija Zagrebačko-ljubljanska, Crkvena opština Zagreb, 2020., 560 str.

Jedan od najprepoznatljivijih zaštitinih znakova urbanog Zagreba danas, Preradovićeve ili Cvjetni trg, na svom sjevernom dijelu zaštićen je Preobraženjskim hramom, sabornom crkvom, pravoslavnom katedralom. Mnogi Zagrepčani, kao i gosti grada, poznaju ga ponajprije kao “kulisu” brojnih događanja na popularnom Trgu, a tek je malen dio upoznat s važnošću tog hrama ne samo za pravoslavnu zajednicu nego i za kulturnu i društvenu povijest grada Zagreba. Knjiga Dragana Damjanovića *Saborni hram Preobraženja Gospodnjeg i baština Srpske pravoslavne crkvene općine Zagreb* svojim će brojnim otkrićima, analizom i inovativnim tumačenjem starih i novih dokumenata nesumnjivo pridonijeti promjeni percepcije te zainteresirati mnoge za posjet hramu, jednom od ključnih spomenika zagrebačke sakralne arhitekture 19. stoljeća. U njegovoj su izgradnji i projektiranju opreme sudjelovali neki od najvažnijih zagrebačkih arhitekata 19. i 20. stoljeća, Franjo Klein, Herman Bollé i Stanko Kliska.

Doduše, poznavatelje moderne i suvremene umjetnosti, izgled hrama u ožujku 2022., “zamotanog” zaštitnom jutom i skelama, možda bi mogao asociirati na umjetnički rad slavnog para, francusko-bugarskog umjetnika Christa i njegovu suprugu, francusku umjetnicu Jeanne Claude, no nije riječ o umjetničkom konceptu nego o funkcionalnoj zaštiti dok traje obnova hrama nakon višekratnih potresa u 2020., koja se, kažu, ovog proljeća privodi kraju. Upravo su nemili događaji, lokalni i globalni – potresi, pandemija covid-19, rat u Ukrajini i najveća humanitarna kriza u Europi nakon Drugog svjetskog rata –

Pogled na
ikonostas,
unutrašnjost
Sabornog hra-
ma Preobraže-
nja Gospodnjeg,
Zagreb
Snimio: Miro
Martinić
Ljubaznošću
Eparhije Zagre-
bačko-ljubljans-
ke, Crkvena
opština Zagreb

pomalo “zasjenili” ovu važnu knjigu, koja je ostala bez službene promocije i nakon godinu i po dana od objavljivanja (Zagreb, prosinac 2020.). Srećom, prepoznata je i nagrađena od stručne javnosti, okrunjena je Godišnjom nagradom Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske za knjigu 2020.

Možemo je nazvati reprezentativnom, pa čak i luksuznom monografijom o jednoj sakralnoj građevini, koja će zadovoljiti brojne ukuse i znatizelju već i

samim listanjem. Ipak, točnije je reći da se radi o veoma zahtjevnoj knjizi, koja se čitatelju nudi na nekoliko različitih razina – historiografskoj, povijesno-umjetničkoj, baštinskoj, identitetskoj, duhovnoj, pa čak i kao povijest svakodnevice – u kojoj njezin autor suvereno balansira znanstvene i književne, faktografske i pripovjedačke strategije. Specifičnim, pomalo arhaičnim stilom pisanja u kojem su adicija i gomilanje podataka često u službi odgađanja nekog važnog zaključka, autor nas nježno poguruje na nastavak daljnjeg čitanja. Pojedine čitatelje knjiga bi možda mogla obeshrabiliti svojim opsegom, težinom, relativno sitnom veličinom slova – 560 stranica velikog formata, s brojnim “dodacima”, tu su i 1.083 fusnote, prilozi i prijepisi važnijih dokumenata iz povijesti Srpske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu, imenik darovatelja za gradnju crkve, popis sveštenika zagrebačke parohije, popis literature od čak 500 naslova, indeks imena – sve se to nalazi u 4 kilograma teškoj, tvrdukoričenoj knjizi s dvije naslovnice (ćirilčno i latinično izdanje neznatno se razlikuju), koju nije moguće listati i čitati na nekom improviziranom mjestu. Potrebno je, naime, sjesti za stol.

Unatoč tim, za neke obeshrabrujućim činjenicama, vrijednost Damjanovićeve monografije prepoznat će oni čitatelji koji unutar opsežnog materijala znaju odabrati cjeline koje mogu samostalno stajati, a koje se, ovisno o interesima, iskustvu i znanju, mogu povezivati u *širu sliku*, u kulturnu povijest

Unutrašnjost Sabornog hrama Preobraženja Gospodnjeg, Zagreb
Snimio: Dragi Savićević
Ljubaznošću Eparhije Zagrebačko-ljubljanske, Crkvena opština Zagreb

jedne sredine, ali i multietničkih zajednica. Autor se, kako i sam ističe, oslanja na istraživanja svojih prethodnika, poput Dimitrija Vitkovića, autora prve monografije o Preobraženjskom hramu, Olge Maruševski, Lelje Dobronić, Sanje Lazarević, Slavka Gavrilovića, Dejana Medakovića, Drage Roksandića, Snješke Knežević i brojnih drugih koji su se bavili poviješću Zagreba, kao i poviješću Srba u Hrvatskoj, posebno pravoslavnom zajednicom, razgrćući pritom nove slojeve, nastojeći, riječima autora, “prikazati njezinu bogatu prošlost, kontekstualizirati je sa zbivanjima u srednjoeuropskoj umjetnosti toga vremena i pokazati koliko je njezina povijest povezana s povijesti grada Zagreba.” (str. 475)

Autor monografije, dr. sc. Dragan Damjanović (Osijek, 1978.), redoviti profesor na Odsjeku povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, danas je jedan od najkompetentnijih stručnjaka u Hrvatskoj na temu sakralne i kulturne baštine pravoslavnih Srba u Hrvatskoj. Njegovo istraživanje i rad na ovoj knjizi trajali su desetak godina. Umjesto *slikovnice*, kakve često nastaju u ovakvim prigodama, dobili smo temeljnu znanstvenu publikaciju opremljenu s nekoliko stotina ilustracija, crteža, arhitektonskih nacрта, fotografija, od kojih su mnoge prvi put ugledale svjetlo dana zahvaljujući ustrajnosti, pa i Damjanovićevoj poznatoj znanstvenoj pedantnosti i akribiji. Dovoljna potvrda tome jest podatak da autor u Zahvalama poimence navodi više od stotinu pojedinaca i institucija s kojima je surađivao.

Građu je autor predstavio dijakronijski – u 18 poglavlja i 60 potpoglavlja – od utemeljenja zagrebačke pravoslavne parohije, kada je pakrački episkop Pavle Avakumović (zagrebačko područje pripadalo je Pakračkoj eparhiji!) imenovao lepavinskog jeromonaha Gerasima Markovića za duhovnika, 1785. Tim činom započinje službena povijest Pravoslavne crkvene općine Zagreb, tada nazivane grčko-nesjedinjenom. Knjiga završava epilogom, dokumentacijom oštećenja na Preobraženjskom hramu i drugim pravoslavnim sakralnim objektima i zgradama u zagrebačkom potresu 2020. Jednostavno i elegantno grafičko oblikovanje, koje potpisuje *Lešička*, odlikuje dobro proporcioniран odnos teksta i slike, ruba i “podrubnice”. Bjeline koje prate stupce fusnota postavljenih paralelno uz tekst, pomažu preglednosti, međutim zbog “ljepote bjelina” potrebno je povećalo kako bi se mogao pročitati sićušni font “bilježaka”. U iskusnim uredničkim rukama Žorža Draušnika borba između golemog tekstualnog dijela i atraktivnog slikovnog materijala rezultirala je u najvećoj mjeri dobrim učinkom. U sučeljavanju povijesnog i suvremenog slikovnog materijala arhivske fotografije nisu nimalo inferiorne, štoviše, izvrsno su

odabrane i obrađene. Najveći broj fotografija suvremenog stanja građevina potpisuju: Miro Martinić, Dragan Damjanović, Aleksandar Štrbac i Dragi Savićević.

Damjanovićeva monografija tumači bogatu povijesnu i povijesnoumjetničku baštinu, s težištem na događanjima i akterima u drugoj polovini 19. stoljeća i prvoj polovini 20. stoljeća, koji se u povijesti umjetnosti opisuju poj-

movima *klasicizam* i *počeci modernizma*. U ograničenom prikazu poput ovoga nemoguće je, a nije ni potrebno, prepričati povijest gradnje i brojne preobrazbe Hrama Preobraženja Gospodnjeg od njegova nastanka do danas. Važno je, međutim, istaknuti kako je komparativnom metodom i poznavanjem srodnih arhitektonskih primjera u okruženju, brojnim arhivskim dokumentima, bogatim ilustrativnim materijalom, crtežima i fotografijama autor uvjerljivo smjestio Preobraženjski hram u srednjoeuropski kontekst, naglašavajući njegovu iznimnu kvalitetu i jedinstvenost u ovom dijelu Europe. Pritom je jasno iscrtao i naglasio značenje pravoslavne zajednice kroz nekoliko vjekova njene prisutnosti u Zagrebu i Hrvatskoj.

Damjanović je, odlučivši se u svom znanstvenom pristupu za “povratak izvorima”, provjeravao i tražio građu u mnogim arhivima u zemlji i inozemstvu. Sa žaljenjem je morao konstatirati da su veliki dijelovi građe zagubljeni. Nisu pronađeni ni zapisnici ni projekti za gradnju prve crkve iz 1860-ih, kao ni građa Arhiva Zagrebačke crkvene općine s kraja 18. i početka 19. stoljeća, za koju je vjerovao da će je naći u Arhivu Srpske pravoslavne crkve u Beogradu, jer je tamo, navodno, bila prenesena 80-ih godina 20. stoljeća. Budući da je značajan dio novije arhivske građe i danas nedovoljno sređen, autor se nada da bi budući istraživači mogli pronaći nove dokumente vezane uz baštinu zagrebačke pravoslavne općine.

U arhivskoj građi jasno se očituje i diskontinuitet u djelovanju Srpske pravoslavne crkvene općine. Zbog privremenog gašenja općine, po uspostavi tzv. Nezavisne Države Hrvatske, od ljeta 1941. do proljeća 1942., nestaje i dio inventara i niz umjetnina, koje su, sudeći prema izvorima iz 1930-ih, bile prilično brojne i raznolike. Zahvaljujući Pavelićevim saveznicima Bugarima, koji su zatražili da se Preobraženjska crkva otvori kako bi se u njoj proslavio rođendan tadašnjeg bugarskog cara Borisa (30. 1. 1942.), crkva je sačuvana od rušenja, što nije bio slučaj sa zagrebačkom sinagogom. Nakon uspostave Hrvatske pravoslavne crkve, sredinom 1942., nestala je i opasnost od rušenja. Desetak fotografija s bogoslužjenja u crkvi iz tog vremena (sačuvanih u Hrvatskom povijesnom muzeju), reproducirane su i u monografiji, a služile su u tadašnjem tisku kao propagandno sredstvo kojim se htjelo pokazati kako je ustaška vlast tolerantna prema pravoslavicima.

Znatan dio arhivske građe uništen je i ranije. U antisrpskim demonstracijama 27. 7. 1914., nakon što je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, dio je dokumenata izbačen iz ureda crkvene općine i spaljen. Najveći dio izgubljen

je u Drugom svjetskom ratu, kada je djelovanje općine i parohije zabranjeno, imovina zaplijenjena, a svećenstvo protjerano. Sličnu, pa i težu sudbinu, podseća Damjanović, doživjeli su i mnogi vjernici, hapšeni su, odvođeni u logore, ubijani, a dio je bio prisilno iseljen, uglavnom u Srbiju. Nije im pomoglo ni to što su pojedini od njih kroz vjekove bili ukorijenjeni i integrirani u zagrebačku sredinu. Dapače, kao da je to bio dodatan razlog za njihova stradanja, zajedno s drugih “nearijevcima”, u ustaškom režimu.

I zbog toga su, a ne samo zbog kunsthistoričarskog doprinosa, dragocjene knjige poput Damjanovićeve. On opisuje početke pravoslavne zajednice u Zagrebu, od prvih trgovaca koji se tu stalno nastanjuju i prije *Patenta o toleranciji nekatoličkih kršćanskih konfesija* cara Josipa II (29. 10. 1781). Pravoslavci su, naime, bili prvi pripadnici nekatoličke vjeroispovijesti koji se trajno doseljavaju u Zagreb, tada u sklopu Habsburške Monarhije. Damjanović precizno određuje 1771. kao “nultu” godinu. O lokalnom otporu doseljavanju svjedoče i žalbe gradečkih trgovaca koje su više bile “odraz straha od konkurencije vještih pravoslavnih trgovaca”, a ne toliko odraz vjerske nesnošljivosti, tvrdi autor (str. 13). Sve veća brojnost pravoslavnih obitelji (Srbi, Grci, Makedovlasi), koje dolaze iz jugoistočne Europe, tada još pod osmanlijskom vlasti, rezultirala je pritiskom na gradske vlasti da odobre prostor za vjerske obrede i omoguće im kupnju stare katoličke kapele sv. Margarete u zagrebačkom *podgrađu* koja će 1795. prerasti u hram Preobraženja Gospodnjeg.

Nakon što je stara Margaretska crkva služila za obrede punih 70 godina, pristupilo se gradnji novog hrama, od 1865. od 1867. prema projektu arhitekta Franje Kleina, tada jednog od najuglednijih zagrebačkih arhitekata (autora i zagrebačke Židovske sinagoge, srušene 1941.). Važno je spomenuti da su “odgovorni” u Srpskoj pravoslavnoj crkvenoj općini Zagreb (SPCOZ), u to vrijeme to su uglavnom bili imućni trgovci, znali angažirati najkvalitetnije arhitekate za svoje projekte bez obzira na njihovu vjeroispovijest. Tako su dvadesetih godina 19. st angažirali Bartola Felbingera za zgradu sjedišta crkvene općine u Ilici 7, već spomenuti Franjo Klein šezdestih godina 19. st. gradi današnji Preobraženjski hram, a obnavlja ga i preoblikuje Herman Bollé u čak tri navrata (1883. — 1884., 1899., 1913. — 1914.). Također, članovi odbora zalagali su se da se i u gradnji i opremanju hrama u prvom redu koriste zagrebački obrtnici, a tek potom da se uvoze usluge i materijali koje nije moguće proizvesti u Zagrebu.

Prepoznavanje *duha vremena* i vrhunskih arhitekata koji su znali izraziti nova *umjetnička htijenja* karakteristično je i za projekte koje je naručivala

Općina u prošlosti, kao i za one u 21. stoljeću. Potvrđuje to i kompleks *Srpske pravoslavne opšte gimnazije Kantakuzina Katarina Branković* na Svetom Duhu 122, u Zagrebu, arhitekata Jelene Skorup Juračić i Dražena Juračića, iz 2010. Damjanović tom školskom i duhovnom centru posvećuje cijelo poglavlje, hvaleći ne toliko njegovu “avangardnost” koliko skladnost volumena različitih visina, prilagođenih stepenastom terenu Svetog Duha, te arhitektonski posebno uspješan prostor male kapele s inovativno riješenim kupolnim osvjetljenjem. (Kao digresiju, spominjemo podatak da škola, zahvaljujući inicijativi tadašnjeg mitropolita Jovana, dobiva naziv po ženi, Katarini Branković (1418. — 1492.), kćeri srpskog despota Đurđa Brankovića-Smederevca i supruzi celjskog grofa Ulrika II., a bila je zaslužna za početke pravoslavlja u slovensko-hrvatskim krajevima u 15. stoljeću, a ne po nekom od slavni(ji)h Srba!).

Središnja figura Damjanovićeve monografije, kao i njegova dugogodišnjeg znanstvenog interesa, hrvatski je arhitekt njemačkog porijekla Hermann Bollé (Köln, 1845. — Zagreb, 1926.), “najvažniji arhitekt historicizma u Zagrebu, pa i u Hrvatskoj”. Crkva u najvećoj mjeri duguje svoj današnji izgled Bolléu – i vanjstinu i unutrašnjost (osim oslika koji je u cijelosti izmijenjen!). Njezin karakterističan *Gesamtkunstwerk* izgled, jedinstveni spoj različitih vrsta umjetnosti, od arhitekture do primijenjenih umjetnosti – da se malo našalimo – od kvake do kupole, sve je to plod istog uma i ruku – Hermanna Bolléa. Nakon velikog zagrebačkog potresa 1880., koji na samoj crkvi nije uzrokovao znatnija oštećenja zahvaljujući tome što je Franjo Klein, prvi graditelj, postavio duboke drvene pilone, Bollé se nije morao temeljito baviti konstruktivnom obnovom, radije je prionuo preuređenju unutrašnjosti (1883. — 1884.). Htio je pretvoriti hram u raskošan primjer neobizantskog stila, toliko eklektičan da je u sebe mogao uključiti i secesiju. Novinski članci iz tog vremena, kako tvrdi autor, kazuju da je uspio u tome, a hram je zbog svoje bogate opreme, nove stolarije, ikonostasa od kovanog željeza, s kvalitetnim historicističkim ikonama akademskog slikara i ikonografa Epaminondasa Bučevskog (1843. — 1891.), te zidovima i svodovima bogato pokrivenima uglavnom dekorativnim oslikom, Zagrepčanima postao “prava atrakcija”.

No, imao je Bollé i žestokih kritičara, čiji se glas osobito pojačao nakon preuređenja i zahvata na pročeljima Preobraženjske crkve, 1913. — 1914., pa mu se nakon toga više nikad nije pružila prilika da radi na pravoslavnim crkvama. Najglasniji su bili suvremenici Vladimir Lunaček, Gjuro Szabo i Kosta Strajnić, koji su njegov pristup smatrali odveć konzervativnim. Negativne kri-

tike dolazile su i iz Srbije gdje se proćulo da bi Bollé trebao raditi restauraciju crkve manastira Graćanica, gdje su ga nazvali “vandalom stare kulture koji sve gotificira”, te da “Srbija ne sme da dopusti da sada i srpske spomenike iskvari” (str. 259—272).

Kao kuriozitet, spomenut ćemo da je Isidor Kršnjavi (1845. — 1927.), prvi hrvatski povjesničar umjetnosti, kritičar, političar i uglednik koji je obnašao brojne funkcije i osnivao važne ustanove u Zagrebu, bio i glavni Bolléov savjetnik. Kršnjavi se već 1883. zalagao da se sruši stara crkva i izgradi centralna građevina u neobizantskom stilu, po uzoru na Svetu Sofiju. Čak je, kaže Damjanović, tvrdio da bi sam financirao takvu građevinu kad bi imao novaca! Ipak, zbog nedostatka sredstava, ali ovaj put i bez potpore gradskih vlasti da prepusti dio zemljišta na Preradovićevom trgu pravoslavnoj općini za izgradnju novog hrama, do njegove gradnje nikada nije došlo. Još je neobićniji, s crtama pretjerane monumentalnosti, bio prijedlog nepoznatog skopskog arhitekta, na natjećaju za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba iz 1931. (str. 434).

Bio je to urbanistićko-arhitektonski kompleks, u monografiji je prezentiran kao crtež iz novina, s višekupolnom katedralom u srpsko-bizantskom stilu i velikim trgov koji okružuju kolonade, usuđujemo se reći, kao neka vrsta pravoslavnog pandana Trgu sv. Petra u Rimu, a prema planu trebao je biti izgrađen na lokaciji današnjeg Trga dr. Franje Tuđmana.

Važnu cjelinu u Damjanovićevoj monografiji čine pojedinci i porodice, vezani uz crkvenu općinu, koji su imali istaknutu ulogu u društvenom životu Zagreba i Hrvatske. U predgovoru monografije, tadašnji mitropolit zagrebaćko-ljubljanski, a danas patrijarh srpski, dr. Porfirije Perić, s pravom istiće kako su upravo “opštinarini”, dok su se starali o crkvi i o svojim poslovima, “u isto vrijeme radili i za opće dobro, učestvujući u brojnim javnim akcijama grada Zagreba, podizanju spomenika, uređenju trgova i ulica, organiziranju svećanosti. Svi su oni zajedno gradili i radili jer je pravoslavna zajednica oduvijek bila duboko integrirana u život grada Zagreba” (str. 7).

Autor, u skladu s proširenim naslovom monografije, stavlja naglasak na one zagrebaćke pravoslavne porodice koje su bile ključne u izgradnji i opremanju Preobraženjskog hrama, ali i drugih građevina crkvene općine, kapela, palaća, škola, kazališta, pa i javnih spomenika. Među najvažnijima bili su Demeteri, Mallini, Po(p)povići, Miletići, Nikolići, Stankovići, Živkovići, Medakovići, Jo(v)vannovići, Gavelle. Malo je žena i njihovih fotografija u monografiji, što bez sumnje više govori o povjesničarima nego o stvarnoj ulozi

žena u društvu tog vremena, pa i u samoj crkvi. Autor ih, opisujući zaslužne porodice, poimenično spominje, ističe njihovu darežljivost, “mecenatstvo” i povezanost s crkvom, ali ne komentira njihovu “društvenu nevidljivost”. Zato ćemo za ovu prigodu izdvojiti iz Damjanovićeve knjige nekolicinu njih, staviti ih na okup, ne bi li tako izgledale moćnije! Marija Miletić, majka budućeg intendanta HNK-a, Stjepana Miletića, bila je veoma aktivna u crkvi, osigurala joj je veoma povoljan kredit te omogućila izgradnju drugoga kata na zgradi u Ilici 7. (Sam je Miletić, rano ostavši bez roditelja, prigrlio hrvatski identitet i prešao na katoličanstvo. No, sa šesnaest je godina darovao vitraj za jedan prozor na Preobraženjskom hramu, a 1893. gradu Zagrebu poklonio je kip Petra Preradovića, rad Ivana Rendića, koji se nalazi na istoimenom trgu).

U porodici Poppovića, važna žena bila je Jelena Poppović (1854. — 1904.), majka Fedora Popovića koji je izgradio čuvenu secesijsku uglovnicu s Meštrovičevim reljefima na Trgu bana Jelačića 4. Bila je supruga Gjure Poppovića, koji je pomogao i u izgradnji crkve. Važna pokroviteljica i donatorica bila je i Judita Kukulj, udovica austrougarskog feldmaršala Petra Kukulja, porijeklom iz obitelji Sedoglavić iz Petrovaradina. Ona je na Mirogoju dala izgraditi vrlo skladnu kapelu-mauzolej za svog pokojnog supruga (1891.). Ta se kapela svetih Petra i Pavla, koju je također projektirao Bollé, nalazi na pravoslavnom dijelu groblja na Mirogoju, a za nju Damjanović kaže da pripada “skupini najzanimljivijih sakralnih građevina podignutih u Zagrebu krajem 19. stoljeća. Radi se, nadalje, o prvom monumentalnijem mauzoleju sagrađenom izvan arkada na Mirogoju te o jednoj od najboljih realizacija Hermana Bolléa u njegovoj varijanti neobizantskog stila,” a inventar kapele “najbolje je sačuvani neobizantski Gesamtkunstwerk Hermana Bolléa i Obrtne škole” (str. 317, 332).

Suvremene fotografije kapele u monografiji i dalje svjedoče o otmjenosti i ljepoti volumena te građevine, kao i o njenom centralnom smještaju na starom dijelu pravoslavnog groblja na Mirogoju. Međutim, ako se odlučite za posjet groblju nakon čitanja Damjanovićeve monografije, susret uživo mogao bi biti razočaravajući. Pravoslavno groblje godinama značajno propada jer o grobovima nema tko brinuti pa postoji opasnost da se nestankom tog dijela groblja naruši multikonfesionalni karakter koji je Mirogoj odlikovao od samih početaka.

Pogled izbliza, potvrdit će da je i kapeli Svetih Petra i Pavla i njenom interijeru neophodna restauracija, kao uostalom i nekim drugim pravoslavnim crkvama u koje su preseljeni stariji inventari i ikonostasi iz zagrebačkih

crkava i kapela, primjerice ikonostas iz nekadašnje Gimnazijske kapele Sv. Tri Jerarha, s izvrsnim ikonama Ivana Tišova, koji se sada nalazi u Parohijskoj crkvi u Bolfanu kraj Ludbrega (Uspjut, preporuka za posjet Bolfanu i Varaždinu i njegovoj crkvi sv. Đurđa).

Damjanović prati i svakodnevicu života općine, što je također provodna nit mnogih poglavlja, podastirući brojne arhivske dokumente u kojima se iscrta interakcija ekonomskih, političkih i kulturnih elita s klerom i vjerskom zajednicom. Otkriva nam tako “veze i poznanstva” koje pojedini istaknuti članovi Upravnog odbora, na primjer Nikola Urica, koriste ne bi li ubrzali gradnju i postigli što povoljnije cijene u nabavi materijala. Ništa novo na kugli zemaljskoj! Pedantno, poput kakva računovodstvenog znalca, pokazuje u brojkama i vrijednost crkvene imovine, koja se na prijelazu u dvadeseto stoljeće uvećava kupnjom ili poklonima, legatima, od kojih je prvi veliki legat bio opet jedne žene, Helene/Jelene Borojević, udovice majora Nestora Borojevića, koja je 1876. Pravoslavnoj općini prepisala svoju kuću u Ilici 9.

Te nekretnine, podsjeća nas autor, predstavljat će jako materijalno uporište u budućnosti, a predstavljaju i danas. “Ukupna se vrijednost nekretnina Srpske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu, 1912. godine, procjenjivala na golemih 1,151.200 kruna. Osim zgradom u Ilici 7, općina je u tom trenutku raspolagala i zgradama u Ilici 9 i, na Preradovićevom trgu 7 i 8, u Prilazu Đure Deželića 4, na Svetom Duhu 32, u Nikolićevoj 14 i Bogovićevoj 7. Samo od najamnina ubirala je više od 100.000 kruna godišnje” (str. 158).

Analizira i pojedinačne račune, primjerice, Bolléov račun/honorar za radove preuređenja pročelja 1913. i 1914., u kojem za sebe uzima 9 % od ukupne vrijednosti radova (račun bi mogao biti instruktivan i za današnje arhitekta!), dok je sama obnova stajala 118 665 kruna, što je jedan od najvećih iznosa potrošenih u Hrvatskoj za adaptaciju sakralne građevine u to vrijeme. Donosi zapisnike sjednica, članke iz tadašnje štampe, fotografije iz obiteljskih albuma – tako da brojnost slikovnih priloga postaje neodoljiv *dokazni materijal* za one čitatelje koji lakše prate slike od gusto ispisanog teksta. Ponekad je dovoljno usporediti dvije fotografije, poput one iz 1913. na Vidovdan, koja prikazuje “uglednike”, zapravo, stotinjak reprezentativno odjevenih muškaraca na izlasku iz Hrama, među kojima se tek povećalom može pronaći poneki ženski lik (str. 382) s fotografijom iz 1930-ih na kojoj velika skupina muškaraca i žena opušteno sjedi duž nove ograde južnog portala Hrama, da se uoči kako su, barem u svagdanu, zapuhali novi društveni vjetrovi (str. 415).

A ti se novi, internacionalni, arhitektonski i urbanistički vjetrovi dokumentirano prezentiraju u jednom od najboljih poglavlja monografije – *Moderna i zagrebačka Srpska pravoslavna crkvena općina* – u kojem autor donosi nekoliko novih otkrića i atribucija o najvažnijim palačama koje se bile planirane ili su izgrađene između dva svjetska rata, kada SPCZO doživljava svoj društveni i kulturni apogej. Godine 1931. pravoslavci čine 8,4 posto ukupne populacije grada Zagreba koji tada broji oko 250 000 stanovnika. (Šteta što u knjizi ne postoji podatak koliki je taj broj početkom 21. stoljeća!). Zagreb je srednjoevropska, kozmopolitska metropola, a Općina je naručitelj kakav se samo može poželjeti.

Za razliku od Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji, koja je promotor srpsko-bizantskog stila u arhitekturi, tim više okrenutost moderni zagrebačke Pravoslavne crkvene općine predstavlja zanimljiv fenomen koji je djelomično rezultat okolnosti da se među pripadnicima srpske pravoslavne zajednice u Zagrebu u to vrijeme nalazilo nekoliko arhitekata koji su beskompromisno zastupali modernističku estetiku, od kojih su trojica, Marko Vidaković, Stanko Kliska i Jovan Korka, aktivno radili i za Crkvenu općinu. Srpska pravoslavna crkvena općina stoga se može ubrojiti među najranije naručitelje djela moderne arhitekture internacionalnog stila u Zagrebu, tadašnjoj Hrvatskoj i Jugoslaviji uopće (str. 385).

Tvrđnju da su stambeno-poslovna zgrada na uglu Ilice 9 i Preobraženske 2 i zgrada na današnjem Preradovićevom trgu 5 “antologijski primjeri moderne u zagrebačkoj arhitekturi”, autor potkrepljuje analizom natječajnih radova, kojima je prethodilo osmodnevno žiriranje (!), prati borbu između Vidakovića i Kliske za 1. nagradu, pa i kolegijalna podmetanja, no najvažnije, dokazuje da je izvedbeni projekt uglonice u Ilici 9, Stanko Kliska samostalno izveo, a ne, kao što se ranije mislilo, u koautorstvu Juraja Denzlera i Mladena Kauzla-rića. Arhitekt Stanko Kliska (1896. — 1969.), u sljedećih će deset godina, do početka Drugog svjetskog rata i uspostave NDH, kada odlazi u Beograd, postati glavni arhitekt SPCZO-a. Bit će mu povjerene mnoge zadaće, među ostalima, i preuređenje Preobraženskog hrama (1931. — 1932.). Vodile su se žučne rasprave oko tog preuređenja. Neki istaknuti umjetnici, poput Frane Kršinića i Tomislava Krizmana, negativno su ocijenili stanje historicističkog interijera u

kojem se osjeća “nelagodnost, sumornost i tjeskoba”, arhitekt Marko Vidaković također je zahtijevao “purificiranje unutrašnjosti crkve”. Ne čudi stoga što se Kliska i ovdje htio ponovno dokazati kao “radikalni modernist”, ali to nije uvijek dalo najbolje rezultate. Neki od njegovih zahvata, tvrdi autor, zauvijek će narušiti cjelovitost nekadašnjeg historicističkog interijera. Damjanović, međutim, pohvaljuje činjenicu da su se u godinama velike ekonomske krize, angažirali isključivo domaći obrtnici i firme, kako bi im se omogućila zarada, a Klisku naziva “iznimnom pojavom na području umjetnosti za pravoslavnu crkvu u čitavoj međuratnoj Jugoslaviji” (str. 416).

Kliska, autor koji bez sumnje zaslužuje posebnu monografiju, dosegao je vrhunac svog zagrebačkog opusa izgradnjom peterokatne modernističke zgrade na Preradovićevom trgu 5, 1939., koja se i danas ističe svojim čistim ploham, jednostavnim volumenom i funkcionalnošću. Nije ju mogao ugroziti ni sveproždirući interpolacijski *projekt Cvjetni* iz 2011., u kojem je privatni interes po tko zna koji put nadjačao pravo na opće dobro, pa skrećemo pažnju posjetiteljima *Trgovačkog centra Cvjetni* da bace ponekad pogled na Kliskinu modernističku ljepoticu na Cvjetnom trgu.

Tridesete su bile vrhunac, a već godina 1941. donosi tragičan i bolan rez u životu Pravoslavne crkvene općine. Taj rez stvorit će diskontinuitet u djelovanju koji se, tvrdi autor, osjeća sve do danas. Dok su Crkvenu općinu do 1941. vodili ugledni trgovci, poduzetnici i političari, uvećavajući njezinu imovinu, nakon te godine to se više nikada neće dogoditi. Nakon rata komunističke su vlasti odlukom ZAVNOH-a poništile vjerske prelaze na katoličanstvo do kojih je dolazilo u vrijeme NDH-a, vrativši Pravoslavnoj crkvi njezine (preživjele) vjernike, no time djelovanje Zagrebačke eparhije, parohije i Općine nije bilo olakšano jer je crkvena imovina gotovo u cijelosti bila nacionalizirana, a parohija je preživljavala zahvaljujući pomoći vjernika. Vlasti su poticale ateizaciju društva, ukinule su vjeronauk u školama 1949. i sve je to postupno odvajalo vjernike od crkve.

Damjanović je veoma temeljit kroničar prethodnih stoljeća, no poslijeratna zbivanja opisuje sumarno i bez posebno važnih otkrića. Steječe se dojam da je povjesničarima znatno lakše i komotnije pisati o događajima u kojima više nema živih sudionika. Zadnju četvrtinu 20. stoljeća autor sažima u svega nekoliko rečenica, opisujući dolazak budućeg mitropolita Jovana Pavlovića, godine 1977. iz manastira Lepavine u Zagreb, zahvaljujući kome se prilike u Eparhiji počinju postupno popravljati te koji je zajedno s agilnim protom Jovanom

Nikolićem zaslužan za duhovnu i materijalnu obnovu u osamdesetima. “Gotovo istodobno na čelo zagrebačke parohije dolazi sveštenik Milenko Popović koji će u sljedeća tri desetljeća života i rada u Zagrebu ostaviti dubokoga traga u životu ovdašnje pravoslavne zajednice u vrijeme kada se ona ponovno našla u teškim iskušenjima” (str. 439—442). Tako da o uzrocima i posljedicama *iskušnja* pravoslavnih vjernika u *olovnim devedesetima* ne saznajemo ništa, a jedini konkretan podatak o nekom događaju u devedesetima, kratko se navodi u još kraćem poglavlju o Muzeju Srpske pravoslavne crkve, kada se spominje da je uzrok prestanka rada Muzeja u Deželićevoj ulici miniranje mitropoljske rezidencije 11. 4. 1992. (str. 471). Samo poznavaoči domaćih političkih prilika u devedesetima, i rijetki konzervatori koji su pomogli u spašavanju uništenih umjetnina prilikom eksplozije, prisjećaju se što se zbilo te noći, a sam događaj nikada nije dobio sudski epilog.

U novom tisućljeću, Zakonom o denacionalizaciji, započeo je proces vraćanja dijela nekretnina koje su pripadale zagrebačkoj Crkvenoj općini. To je u zadnjih dvadesetak godina omogućilo obnavljanje hrama, izradu novih fresaka (2005. — 2007.) koje je naslikao poznati ruski slikar, ikonopisac Nikolaj Muhin (str. 453—459), a završena je i izgradnja novog kompleksa na Svetom Duhu (2011.), koji je obrađen u posebnom, završnom poglavlju u monografiji (str. 461—469).

Premda je knjiga već bila pripremljena za tisak, Damjanović je nakon zagrebačkog potresa 22. ožujka 2020., odlučio napisati epilog, zatim i epilog epiloga, u koji je uvrstio i recentne fotografije hrama, dokumentirajući brojna oštećenja, znajući koliko će to biti važno za obnovu. Treba podsjetiti da Preobraženjski hram nije pretrpio veliku štetu u katastrofalnomu potresu 1880., ni u potresima 1905. i 1906., što je posvjedočilo solidnu gradnju o kojoj je autor pisao. Stablnosti hrama pridonijelo je i to što je arhitekt Franjo Klein šezdesetih godina 19. stoljeća, gradivši crkvu na nekadašnjem groblju i mekom zemljištu, izveo duboke temelje koji počivaju na drvenim pilonima.

Potres će, dakle, omogućiti novi, prije svega materijalni preobražaj: to danas nazivamo cjelovitom obnovom. Njome će hram, uz ojačanu konstrukciju, dobiti novu fasadu, krovnište, uređenu portu hrama, nove elektroinstalacije, termoregulaciju, novu rasvjetu. Dobra vijest je da se u okviru obnove zgrade crkvene općine u Ilici 7 uređuju i novi prostori za Muzej Srpske pravoslavne crkve, koji je tamo bio smješten od 2005., pa će sada mnogi Zagrepčani i gosti grada moći uživati u novouređenom muzeju i otkrivati vrijedne umjetnine

i njihove priče. Premda su predstavljene u nekoliko ranijih publikacija, kao i sama povijest zbirki i Muzeja, te umjetnine i nadalje vape za temeljitom muzeološkom obradom i adekvatnom muzejskom prezentacijom (str. 471).

Vratimo se na početak. Može li Preobraženjski hram (i cijeli kompleks oko njega) biti više od “kulise” brojnim događanjima na Cvjetnom trgu? Može li preobraženi hram – sa sadašnjim duhovnim “pilonima” koji ga nose – pomoći procvatu i integraciji male pravoslavne zajednice u Zagrebu, bez getoizacije i bez asimilacije, a na dobrobit otvorenom, kozmopolitskom i multikonfesionalnom Zagrebu?

Pitanja su to koja nisu postavljena u ovoj monografiji, pa neizgovorena još više str(a)še.

Čemu (obnovljene) crkve bez vjernika? Čemu (obnovljeni) gradovi bez ljudi? Prisjetimo li se riječi patrijarha Porfirija iz predgovora ove monografije o tome kako je za integraciju zajednice potrebno raditi na općem dobru, a ne samo na korist Crkvi, poželjet ćemo da se one oživotvore *ovdje* i *sada*, te da Preobraženjski hram bude jedno od važnih mjesta okupljanja na kojem će mnogi, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost ili nepripadnost slobodno i bez straha ispunjavati svoje potrebe – liturgijske, duhovne, kulturne, društvene. Mjesto koje će neprestano nadahnjivati na pokretanje društvenih događanja koja povezuju, a ne razdvajaju, uvažavaju, a ne ugrožavaju, grade, a ne razgrađuju, sve u svemu, pridonose dobrobiti i napretku zajednice ma koliko ona mala bila.

Nada Beroš